

Душан Ј. МАРТИНОВИЋ

УЧИТЕЉ МИХАИЛО КРЦУНОВ СТРУГАР И ЊЕГОВА СЈЕЊАЊА НА КРАЉА НИКОЛУ И ПРВИ БАЛКАНСКИ РАТ

І БИОБИБЛИОГРАФИЈА

Црна Гора је у другој половини 19. и у првој половини 20. вијека имала низ врло истакнутих учитеља, веома креативних личности: писаца уџбеника и приручника, књижевника (приповједача и драмских писаца), сакупљача народних умотворина, као што су: Митар Ивелић,¹ Ђуро Ђ. Поповић,² Петар-Шако Мартиновић,³ Ђуро Шпадијер⁴ Јован-Јошо Филипов Иванишевић – Доњокрајски,⁵ Томо П. Ораовац,⁶ Лука Јововић,⁷ Саво Вулетић,⁸ Радоје Рогановић –

¹ Др Душан Ј. Мартиновић: *Митар Ивелић (1865-1892)*. – У: ПОРТРЕТИ II, Цетиње, 1987, стр. 21-32.

² Др Душан Ј. Мартиновић: *Ђуро Поповић (1845-1902)*. – У: ПОРТРЕТИ, 1983, стр. 103-116.

³ Др Душан Ј. Мартиновић: *Петар Мартиновић (168-1916)*. – У: ПОРТРЕТИ II, Цетиње, 1987, стр. 63-68.

⁴ Др Душан Ј. Мартиновић: *Ђуро Шпадијер (1871-1953)*. – У: ПОРТРЕТИ II, Цетиње, 1987, стр. 119-130.

⁵ Др Душан Ј. Мартиновић: *Јован – Јошо Ф. Иванишевић (1868-1944)*. – У: ПОРТРЕТИ, Цетиње, 1983, стр. 237-253.

⁶ Др Душан Ј. Мартиновић: *Томо П. Ораовац (1853-1939)*. – У: ПОРТРЕТИ III, Цетиње, 1990, стр. 59-80.

⁷ Др Душан Ј. Мартиновић: *Лука Јововић (1865-1944)*. – У: ПОРТРЕТИ III, Цетиње, 1990, стр. 185-194.

⁸ Др Душан Ј. Мартиновић: *Саво Вулетић (1871-1945)*. – У: ПОРТРЕТИ III, Цетиње, 1990, стр. 195-218.

Црногорац,⁹ Никола Рацковић,¹⁰ Радомир Кривокапић – Орлински,¹¹ Јован Копривица,¹² Љубомир Булатовић – Ибријски,¹³ Андрија Перов Јовићевић,¹⁴ Михаило Крцунов Стругар и многи други. О свима њима је писано ради скидања прашине заборављања са њих и њиховог дјела. Једино Михаило К. Стругар је неоправдано запостављен; мимоишао је видно поље историчара просвјете и школства. Помињу га ту и тамо, узгредно, као коаутора Андрије П. Јовићевића, иако он својим стваралаштвом и заслугама припада плејади истакнутих црногорских учитеља и заслужује да се са њега скине копрена завичајног заборављања. Задовољство нам је што таква част нама припаде.

Рођен је 3. децембра 1857. године у сиромашној породици Крцуна Дајчина Стругара и Стане Мила Шутанова Ражнатовића на Горњем Цеклину. Пошто му је отац погинуо 10. априла 1862. године у Горњим Понарима када му је било пет година, мајка је презела бригу о његовом васпитању и школовању. Основну школу је завршио 1870. године на Горњем Цеклину код познатог учитеља-социјалисте Душана Бркановића. О продужењу школовања није могло бити говора због сиромашног имовног стања и инокоштинске његове породице. Како је тада био дефицит у учитељском кадру, Михаилу Стругару је као узорно завршеном основошколцу, са одличним успјехом, повјерена настава на Каручу на почетку школске 1873. године, гдје је учитељевао до школске 1874/75. године. Тада је напустио учioniцу и као добровољац отишао у јајоше.¹⁵ Узео је активног учешћа на фронту у Херцеговини 1875. и у наредном црногорском ослободилачком рату 1876/78. године. За показану

⁹ Др Душан Ј. Мартиновић: *Радоје Рогановић-Црногорац (1851-1899)*. – У: ПОРТРЕТИ IV, Цетиње, 1991, стр. 100-116.

¹⁰ Др Душан Ј. Мартиновић: *Радомир Кривокапић-Орлински (1876-1938)*. – У: ПОРТРЕТИ IV, Цетиње, 1991, стр. 148-156.

¹¹ Др Душан Ј. Мартиновић: *Никола Рацковић (1872-1916)*. – У: ПОРТРЕТИ IV, Цетиње, 1991, стр. 137-147.

¹² Др Душан Ј. Мартиновић: *Јован Копривица (1912-1992)*. – У: ПОРТРЕТИ V, Цетиње, 1995, стр.

¹³ Др Душан Ј. Мартиновић: *Љубомир Булатовић-Ибријски (1877-1942)*. – У: ПОРТРЕТИ VII, Цетиње, 2000, стр. 71-84.

¹⁴ Др Душан Ј. Мартиновић: *Андрија П. Јовићевић (1870-1939)*. – У: ПОРТРЕТИ, Цетиње, 1983, стр. 197-223.

¹⁵ *Јајоши (мађар. ријеч: лађар, бјегунац, одметник)* назив за Црногорце који су се као добровољци у Херцеговачком устанку (1875/1976) ставили на страни устаника под руководством Пека Павловића (Николића).

храброст у овом тзв. „Вељем рату” добио је неколико одликовања: Данилов орден IV степен, Медаљу за храброст, Медаљу са ликом Николе Првог у годинама 1876, 1877. и 1878. По окончању рата наставио је учитељску службу на Каручу, да би након 5-6 школских година из Каручке школе 12. септембра 1889. године био премјештен по потреби службе у Загарац. Потом је након неколико година био премјештен у Поља Колашинска. Учествовао је у борбеним окршајима са колашинским Турцима који су изазивали пограничне инциденте.

стекао је симпатије и углед у народу овога краја и као вриједни учитељ и као храбар ратник. На властито тражење премјештен је за учитеља у Бањане, одакле је слао дописе на Цетиње, који су му објављивани у тамошњој штампи.

У „Љетопису основне школе на Доњем Цеклину за школску 1903/1904. годину” забиљежено је да је у „течају” три школске године 1886/1889. био учитељ на Ријечи Црнојевића. У истој школи је радио и од 1889. до 1900. године. У „Љетопису ријечке школе за школску 1900/1901. годину”, који је писао Андрија Јовићевић, каже се да је мјесто учитеља Радоја Поповића, који је премјештен на Цетиње у истој служби, постављен поново Михаило Стругар за учитеља I и II разреда.¹⁶ У истом документу се констатује да је дан Св. Саве свечано прослављен и да је осим многих декламација и пјесама, говорио учитељ М. Стругар.¹⁷ У „Љетопису основне школе на Доњем Цеклину” нотирано је да је овдје био учитељ Михаило Стругар од 1899. до 1900. године.¹⁸ У „Љетопису ријечких основних школа за школску 1903/1904. годину” забиљежено је да „као и прошле године, тако и ове, били су овдје учитељи Михаило Стругар I и II разред и Андрија Јовићевић III и IV разреда”.¹⁹ Према неким подацима, године 1907-08. Стругар је учитељевао на Његушима. Као присташа Народне странке убрзо је, међутим, пензионисан.

¹⁶ ЛЈЕТОПИС ОСНОВНИХ ШКОЛА У КЊАЖЕВИНИ ЦРНОЈ ГОРИ (1885-1908). Зборник докумената. За штампу приредио и предговор написао Предраг Вукић. – Цетиње, 2003, стр. 522.

¹⁷ Исто., стр. 523. Државни архив Црне Горе, Министарство просвјете и Црквених послова, Главно школско надзорништво, фасцикла 43, бр. 585.

¹⁸ ЛЈЕТОПИС ОСНОВНИХ ШКОЛА У КЊАЖЕВИНИ ЦРНОЈ ГОРИ..., Цетиње, 2003, стр. 675 (Министарство просвјете и Црквених послова, фасц. 23, бр. 885).

¹⁹ Исто., стр. 699. (МП и ЦП, фасц. 24, бр. 1499).

Поред учествовања у ослободилачким ратовима Црне Горе против Турака 1876/1878. учесник је Првог балканског рата, 1912. године. Иако није имао војну обавезу због година старости, на упорно инсистирање дозвољено му је да учествује у цеклинском батаљону на скадарском ратишту. Тешко је рањен на Широчком вису и хитно пребачен на лијечење у цетињску болницу „Данило Први”. И у Првом свјетском рату узео је активно учешће све до капитулације Црногорске војске почетком 1916. године, пада Ловћена и Цетиња у непријатељске руке. И за ратно учешће у овом рату добио је три споменице и Орден Св. Саве IV реда. Послије уједињења реактивиран је као учитељ у Ријечи Црнојевића, гдје је радио све до пензионисања 1926. године. Између два свјетска рата налазио се на страни опозиције; гајио је симпатије за раднички покрет, сарађујући са комунистима. У борби за цеклинске риболове имао је видног учешћа. Судјеловао је у културним манифестацијама приликом изградње на Горњем Цеклину културних објеката и њихове инфраструктуре (основне школе, 1922. и дома културе 1939). За вријеме 13-јулског устанка и током НОБ-а, стари учитељ је био лојалан на страни родољубивих и револуционарних снага.

Учитељ Михаило Стругар је имао од порода сина и три кћери. Син му је живио у Скопљу и умјесто старог презимена узео је очинство и живио као Лазар Михаиловић. Имао је и три кћерке: Ику, удату за Николу Драгојевића, Љубицу удату за Мила Кусовца и Машу, удату за Марка Ражнатовића.

Стари учитељ је умро 5. априла 1949. у 92. години старости код кћерке Ике Драгојевић на Ријечи Црнојевића. Сахрањен је на Горњем Цеклину.

Михаило Стругар је ревносно биљежио многе појединости од старијих људи-памтиша на племенским скуповима. Посебно га је интересовала бурна прошлост Цеклина. У његовој личности се сједињавала храброст и култура. Док је био у јајошима 1875. године у Херцеговини као 18-годишњак помно је биљежио своје учешће и акције цеклинске чете (123 борца). Описао је и одлазак Црногараца као међународних снага (плавих шлемова) на Крит (7. I 1897 – 1. III 1899) и о том дешалону оставио интересантан рукопис, који му је постхумно објављен у *Историјским записима*. Оставио је један осврт на записе војводе Петра Филипова Вујовића из Љуботиња у вези пада Лесендра и Врађине у септембру 1843. године.

Интересовао се посебно за повјесницу Цеклина. Годинама је сакупљао грађу, са највећом пажњом је систематизовао и у коауторству с Андријом П. Јовићевићем, објавио дјело под насловом „Слике из прошлости Цеклина” (Загреб, 1902), која се и дан-данас сматра најбољом и најпопуларнијом племенском историјом Цеклина.²⁰

Ову монографску публикацију аутори су написали у жељи да сачувају од заборавља важније јуначке подвиге везане за историју Цеклина. Дјело садржи доста занимљивих антропогеографских података и историјских фрагмената, можда у неким случајевима субјективно обојених, што је својевремено изазвало полемичке расправе и аутори су имали доста неприлика.

Као амбициозан и писмен просвјетник Михаило Стругар сарађивао у црногорској штампи: цетињским периодичним публикацијама *Просвјети*, *Народној ријечи*, *Зети*, *Историјаским записима*. У часопису *Просвјета* потписивао се као Михаил Стругар-Поповић.

У Стругаревој оставини сачувани су *Мемоари* које је, са још неким његовим списима (породица Стругари у племену Цеклину), средином 1949. године откупио Историјски институт Црне Горе и регистровао их под бројем 389 и насловом „Успомене из Балканског рата”.

Учитељ Михаило Стругар се бавио књижевношћу: писао је пригодне пјесме, оде, гусларске пјесме, текстове посвећене познатим личностима (Кењу Станкову Јанковићу, Милошу Матијашеву Јанковићу, Петру Андрину Стругару, Петру Филипову Вујовићу, Марку Лопичићу) и историјским догађајима. Имао је смисла за версификовање стихова. Спјевао је неколико спјегова у духу народне епике:

Вијенац цеклинском племену (53 строфе са 272 стиха);

Низ пољану српске прошлости;

Слом Реџепагића;

Салковина (20. септембра 1840);

Пантеон кнезу Марку Лопичићу;²¹

Крвави Божих у Бањанима 1741. године;

Погибија Пеја Маркова Маленице и Јова Р. Рогановића с друштвом у Бањанима, у селу Перовићима 1756. године (370 стихова);

Јуначки подвиг Петра Андрина Стругара (у *Зети* 1790);

²⁰ Уп.: „Племенска историја Цеклина” од Андрије Јовићевића и Михаила Стругара. – *Просвјета*, Цетиње, 1901, св. IV (јуни), стр. 314-315.

²¹ Сличну пјесму је спјевао и: чувеном цеклинском јунаку Кењу Станковом Јанковићу и знаменитом барјактару Милошу Матијашевом Јанковићу.

Моме умрлом синчићу Саву на Савиндан 1892. године;
Вучи до 1895. године;
Балкански савез 1912. године (10 стихова);
Балканскијем савезницима 1912. године;
Борба на Широчком вису 28. септембра 1912. године (46 строфа,
коју је дао као прилог „Успоменама“).

Бавио се сакупљањем старих докумената из доба Петра Првог и других црногорских владара.

О Кењу С. Јанковићи написао је занимљиву некролошку биљешку:
 „Неумитна смрт скрши округан живот једнога чувеног вукобаше, див-јунака и ратника, славом овјенчаног ветерана, првака и вође гвоздене армије, освајача историјског Жабљака...” (ријечи М. Стругара 12. фебруара 1937. године у Рвашима приликом обиљежавања 100-годишњице освајања Жабљака).

Његове *Успомене су*, заправо, *Мемоари* који су врло занимљиви и заслужују да се објелодане.

Мемоари Михаила Стругари су вишеструко занимљиво штиво. Писани су јасним и врло читљивим језиком, лијепим калиграфским рукописом у којему, истини за вољу, има нечитких ријечи, боље рећи недовршених мисли... Имају обиљежје аутобиографског карактера. Показују учитељеву слободумност, одважност и упорност; његов високи рејтинг у завичајној средини! Стругар је са пуно приповједачког дара, с богатим вокубалором: архаичном лексиком и мањим дијелом варваризма (турцизмима) написао овај свој рад, који ће, вјерујемо, у црногорској мемоаристици заузети одговарајуће мјесто.

БИБЛИОГРАФИЈА:

а) Посебна издања

Слике из прошлости Цеклина (у Црној Гори) од насељавања данашњијем становништвом до ратне 1862. године. – Загреб, 1902, 285 стр., Коаутор Андрија П. Јовићевић

б) Расправе, чланци, говори и прилози

1. *Племе Бањани (истинити догађаји).* – Просвјета, Цетиње, 1894, св. IV (фебруар), стр. 195-198.

О турским зулумима и насиљима према народном казивању.

2. ГЛИГОВИЋ, Вуле: *Задушнице 19. фебруара 1894.* – Просвјета, Цетиње, 1894, св. VI (април), стр. 327-329.

О црногорском јунаку Шћепану Радојеву у Тупану (Херцеговина) и говор Михаила Стругара.

3. *Старине у Бањанима.* – Просвјета, Цетиње, 1898, св. IX и X (септембар и октобар), стр. 562-568.

Опис цркве Св. Саве.

4. *Говор на првом састанку Свештеничког удружења Ријечко-љешанске нахије.* – Просвјета, Цетиње, 1900, св. X (октобар), стр. 571-572.

5. *Значај ђачкијех излета и како их треба обављати.* – Просвјета, Цетиње, 1900, св. IX (септембар), стр. 511-514.

5. *Кнез Вујо и потурчењаци. Историјска цртица. (Из народног предања).* – Народна ријеч, Цетиње, 1927, бр. 8, стр. 2-3.

6. *Један апел.* – Народна ријеч, Цетиње, 1927, бр. 16, стр. 3.

О цеклињском риболову.

7. *Капетан Мрђен Савићев Јанковић и ухода Жабљачана.* – Зета, Цетиње, 1938, бр. 32, стр. 3.

8. *Дешалон црногорске жандармерије на острву Криту од 7. I 1897. до 1. III 1899. г. у међународној жандармерији.* – Историјски записи, Цетиње, 1949, II, књ. III, бр. 5-6, стр. 292-297.

Под командом Машана Божовића у црногорском ешалону било је 80 војника, 40 из стајаће војске и толико „из народа по личној молби”. Имена свих учесника ешалона су наведена.

УСПОМЕНЕ ИЗ 1912. И 1913. ГОДИНЕ

Сусрет петнаесторице Стругара са краљем Николом и његовом свитом на Ускрс 1912. године у Краљевом зимском дворцу „Љесковицу” на Ријеци Црнојевића. – Реорганизација Црногорске војске: оснивање итеданце и распоређивање ветерана у њу; њихово незадовољство и реаговање: узалудно писање петиције групе старих бораца краљу Николи Првом. – Почетак Првог балканског рата 1912. године: мобилизација и одлазак војника на скадарско ратиште преко Ријеке Црнојевића и Дујеве; инцидент на Ријеци Црнојевић учитеља Михаила Стругара. – Борба на Широчком вису 28. септембра 1912. године. – Рањавање Михаила Стругара и одвођење на Цетиње. – Лијечење у Болници „Данило I” код др Станка Матановића.

РАТ ГОСПОДАРУ ЗА СВ. ГОСПОЉУ

Његово Величанство краљ Црне Горе Никола Први Петровић Његош обично сваке године провођаше вријеме јесен, зиму и прољеће – скоро до Ђурђевадне у Ријечи Црнојевића у дворцу званом „Љесковац”, вишер за хајтер и вољу краљице Милене него ли ради своје удобности и разоноде, премда краљичином оронилом здрављу особито гођаше та блага и по њу умјерена клима, а и краљ тада књаз чешће пута имаше прохтјев провести се паробродом „Галобом” низ ријеку Обод (треба Р. Црнојевића – Д. М.) И Скадарско језеро до Жабљака, Лесендра, Вир[пазар]а, Плавнице, па и до близу Скадра. Ријека Црнојевића већ бјеше тим његовим боравиштем постала његова озваничена резиденција, гдје му цеклински братственици обично сваке године доносаху божићне бадњаке у толикој количини, да му за дворски огрјев, кухини и перјаничке станове није било потребно дрва набављати, с којијема су се стубовима скоро могле сваке године по три куће подрвити, док Стругари то нијесу нигда обичавали носити...

Тај свакогодишњи цеклински обичај и полагањница изазва вољу и код Стругара да му и они учине једну посјету, али без ношења дрва, како их не би њихов изузетан поступак између свега Цеклина осумњичио и бацио у подозрење, те се договорно ријешеше да пођу на приступ и подворење, а то је било колико се сјећам други дан Ускрса 1912. године, када нас неколицина сађосмо на Ријеку да Господару честитамо Ускрс.

Дан бјеше лијеп, ведар и топао да се повољније није могао пожељети.

Свестрано природом обдарен. Земља сува, без росе и површинске влаге као нарочито нешто најподесније за овакве посјетиоце и визите у опанчинама.

Божић и Ускрс су у Црној Гори јединствени и најсвечанији празници а сви остали су споредни сем крсног имена, за које се дане озбиљно припрема и самохрана сирота скућелје да што приреди и више но се је могуће, тек да буде што обилатије, љепше и свечаније, па тако се је и Двор односио према народном обичају.

Тога дана негдје око 10 часова прије подне нас нека петнаесторица корпоративно се укрдисмо Ријечком пјацим к Љесковцу. Приликом нашег доласка, Господар сјеђаше пред Дворац у некој доста обилатој наслоњачи на дворској тераси на оглед јутарњег сунца, окружен дворском свитом тјелохранитеља – кабадахија и перјани-

ка, који опрезно мотрају на извршење његове воље и наређења; сви обучени парадно кано ти на Ускрс. Кабадахије заливени у сребрно-позлаћеним токама као косовски ратници у челичним оклопима, а перјаници у везеним душанкама и свој народној ношњи, сви наоружани револверима у појасу, мрки и натмурени као дивље звијери, обасипљу те звјерским погледима да те сумња подухваћа; и једни и други нагнули челенке са позлаћеним грбовима над десним обрвама. Начетили се они Божји горостаси исполинске снаге од по 2 метра висине с једне и друге стране позади Господара, како могу с горњег перваза терасе видовито погледом свуда облијетати и стварати сигурност шефу државе. Краљ сјеђаше бановски у својој наслоњачи, обучен у потпуном комплексу црногорске народне ношње, махом све од злата, свиле и свите, одакле онај видовит тип онијем крупнијем очима посматраше чаробну природу околине као и неке млађе перјанике који се забављаху играњем на буђе. Ми се према постојећем правилу убичајене посјете претходно пријависмо дежурном ађутанту г. Зимоњићу за приступ. Одговор дозволе добисмо тренутно, након чега се са страхопоштовањем покорности упутисмо уз камените степенице терасе за приступ. Чим нас Краљ виђе диже се из гостопримства на ноге и са 2-3 корака срене нас. Ми се у знак покорности поклонисмо, назвасмо Бога и честитасмо Ускрс. Краљ се благо осмјехну из области задовољства и одговори на поздрав и честитку. Сви му редомице приступисмо руци и стадосмо преда њ у реду. Он нас озбиљно посмотри очима неколико пута, па диже капу и узвикну: Богу хвала, још вас има да у многоме сличите на ваше старе горостасе, што је махом на много мјеста изчиљело и оситнило, а затим: много ми је мио и пријатан ваш јутрошњи долазак, јер ми никад ни у чему нијесте били од досаде као ни ваши стари, што је ријетко код Црногораца, и вјерујем да је ваш долазак из чисте и искрене љубави према мени и моме дому. Нареди да сједнемо и ми посиједасмо comodно као на славу. Он нас посматрајући и даље продужи: Ивана и учитеља Михаила познајем као старе ратнике, а ове млађе непознајем, нити знам чији је који, и оћели бити попут онијех старијех Стругара? Нашто учитељ Михаило Господару редом показује млађе чији је који, а затим одговори за сличност старијех: сметенилом и сиромаштином сви смо без разлике слични онијема старијима, а за оно друго када ако Бог дође ура од потребе да се рече устај ко је витез, радићемо да их не осрамотимо. Нашто Господар рече: Борами ја то ваше сметенило овој малој и сиромаш-

ној земљи и још од потребе догод око себе имамо оволико непријатеља, а ако сте имањем сиромашни јунаштвом сте и поштењем богати колико ико у Црној Гори, увијек без досаде. Затим се озбиљно прену и довикну: Илија, знаш ли који је дан данас и сиротом што ти треба? Камалијер Јовановић с Бјелоша без даљег објашњења утрча у Двор и за тили час изађе пунорук са једним помоћником, у једној руци носећи послужавник пун ракијскијех чаша а у другој боцу са ракијом. Нали чаше и прву пружи краљу, који се диже са столице и наздрави Стругарима овим ријечима: „Пред душом нека је онијех вашијех старијех јунака и витезова који заставу јунаштва вјерно и одано спрам домовине и нашега дома држаше на достојној висини, којијема ова земља, мој дом и потомство дугују благодарно признање, нека је за здравље и ваше данашње омладине, коју тај свети дуг дугује, који ћете харно ако Бог да одужити ако се будете на њих угледали”. Ми у заносу узбуђења тронути толиким владарским признањем сви као један гласно узвикнусмо: Живио Краљ! За овим узе чашу учитељ Михаило, прво наздрави Краљу, а потом се захвали Његовом Величанству на високом признању пожртвовања стругарске прошлости уз напомену, да су оданост и пожртвовања њихових предака једино аманетно наслеђе с којим се питају стругарска покољења, а девиза која их је водила бити ће и нама звијезда водилја до потоњег Стругара за част, слободу и опстанак домовине, а молимо се Богу и данашњем празнику, да државни брод српске будућности са успјехом и благотворном срећом и даље водите под заштитом Свемоћног окриља, да Вашом руком дарујете слободу поробљеној браћи Босне, Херцеговине и Старе Србије; да с мачем скинете петстогодишњу завјесу с косовског распећа и очима видите југословенско јединство. Нашто се проломи радосни усклик наш и свију присутних. Живио краљ Црне Горе!

Краљу се од радосног узбуђења скотрљаше низ образе неколике сузне капљице. Непримијетно се брише марамицом, наређујући Илији за давање кафе и ракије, а помоћник за Илијом сустопице дијељаше нам ускршња јаја на којијема бјеше написано: „Срећан овогодишњи Ускрс Црној Гори, а идући удвострученој”.

Краљ се мало замишљен прошета испред нас па рече: „Стругари? Заповиједајте Величанство одговорисмо „Да сам ја јутрос дошао међу вама на Сругаре, не бисмо се овако чашћавали пред кућом на улици, није ни мени кућа изгорела, ово је Ускрс. Идимо унутра”. Сви се дубоко захвалимо на високој пажњи и одбисмо. Краљ поно-

во сједе у своју наслоњачу и пуноруки камалијери облијетаху доношењем свакојаке закуске у обиљу, да ни сам човјек не зна шта је љепше, слађе и укусније, кано ти на царској трпези свега и свачега, а најобилатије Његове добре воље. Док се ми питасмо богатим јелом и прелесним вином, Краљ се поново изражава: „Тврдо ми је од срца мио и драг ваш долазак да се малко из ближе упознамо. Да сам ја на Стругаре долазио неколико пута у мојим млађим годинама код покојне ми сестре и зета ми војводе Лабуда још док бјеше жив војвода Саво, они људски бан црногорски, и данас ми је то у сласти душе. Од тада се много нешто измијенило, старији испогибаше и несташе, а млађи усташе и нарастоше, пак ми се из тога ранијег доба понављају успомене у души. На јесен ако Бог даде здравља намјеравам пробе ради одржати један маневар, у којему неће учествовати моја стара гарда као Иван и учитељ, него само ова момчадија иза потоњег рата нарасла, да видим сличу ли онијем старијема Црногорцима, да провизорно опробам да ли бих имао на њих наде и уздања за какво озбиљно предузеће. Нашто ми сви једногласно довикнусмо: Живио Краљ, а учитељ Михаило смјешећи се добаци: Нека буде срећно за Српство и Словенство. Док ће један од нас петнаесторице да скрене насе Господареву пажњу узвикнути:

„Рат Господару за Св. Госопођу”.

Краљ изненађен овим узвиком тренутно баци свој поглед на овога и упита чији је? Ми му казасмо, а Он рече: Нешто ми није његов отац познат, ма да сам све важније Стругаре од посла познавао, пе ће затим продужити. Тежак је рат ћетићу и са слабијем га водити а некмали са много јачим и силнијим. Дијете си па не знаш како је рат тежак и усован, то знаду унеколико ови старији који су ратовали и окусили капљу ратне горчине, али не знаду баш ни они стварно, јер захвалити Богу нашем покровитељу нијесмо долазили до ратних тешкоћа да будемо прегажени и лишени слободе, а и кад би случајно дошло до рата, надам се да не бисмо били сами, био би с нама Бог наш вјековни помоћник и сви Балканци то што их има.

– А што би чињела, Господару, велика Русија? – упита Иван.

– Држала стражу спрема некога и чувала нам залеђе од чијега мучког напада, јер јединство Балкана не би некоме стајало у рачун – одговори Господар, затим наставља. – Без начина смо и ратне опреме, ћецо, у свему оскудни, а државе су данас махом спремне и модерно наоружање, с којом се спремом рат брзо свршава као передручак. Нашто учитељ Михаило одговори: Вук не тражи начи-

на, сам га ствара, па и ми ћемо створити нешто са овим што имамо, а нешто и отети од другог ако буде нас, само слоге, прегнућа и послушности, па ће у над Бога бити свега. Нијесу ни наши стари имали никаквога начина. Торбица им је била хамбар а жена итедант, па су у свему одољевали и сачували ову искру слободе. Краљ заусти да нешто каже, али га у те ријечи омете неки Метерижанин другоцеклински братственик тражећи му барјак, којему Краљ кратко јасно одговори преко дежурног перјаника Крста Милића: „Данас је Ускрс, барјаци се не дају сада да леже у скриње да их једу гриње, него се дају онда када дође ура мријети за домовину, а ја сада имам посла са Стругарима. У томе се приближи и подне – вријеме за објед и сиромаху.

Ми иако прости сељаци држећи се присебног достојанства, знајући гдје смо и пред киме смо, устадосмо на ноге, понизно се поклонисмо у знак благодарне захвалности високог признања наше прошлости, као и у знак садањег пријема и дочека, почесмо му приступати к руци у знак одласка. Краљ се диже, пружи руку у шпаг и даде учитељу Михаилу четири наполеона за ашлук у варош, као да је знао да ми нећемо из Ријеке отићи гејачки без ручка и утећи као с турскога гроба, још на Ускрс, но провести мало обилатије и ако нам то није ушанца, нека се чује и зна да смо долазили код свога Краља и Господара, с њим сјећели, опћили, јели и пили у највећем комодитету, а то је оно што Црногорца и највећма задовољава.

Приликом напуштања Дворца и растанка са Господаром дођоше са Цетиња великодостојници на честитку и подворење, а ми са особитим расположењем и пуном ћесом новца корпоративно одосмо у варош, падајући грађанству зазорно у очи. Радознали су наш долазак разноврсно тумачили, али су то за нас биле све ситне споредности што ће ко рећи и како ће тумачити. Одједном у [х]отел Чаквића, гдје у част Краљевог дара и пријема позвасмо све прваке Нахије и мјеста који се тога дана бјеху у Ријечи придесили те их почастимо. Послије објед одосмо својим кућама носећи пуна прса задовољних осјећања духовнога смока и за све четворо поста, што ће у нашем породичном летопису остати за успомену као прво и потоње, јер се на тако што нијесмо навикли. А није ни чудо, јер да нам се оволико части и разоноде са стране свога Краља и Господара и у сну приснило било би довољно задовољства, и гдје би то човјек напошљетку нашао и у један крај од свијета, па макар обисао све до тамнога.

Све што иде доћи ће, чему се човјек нада томе се и припрема. Дан по дан сустопице промиче као у спавању све у журби неке мукле припреме, у том промицању лупешки се шуња и јесен, вријеме Краљеве напомене Стругарима о јесењем маневру. Сваки бригадир у подручној му бригади изврши у војсци неку реорганизаацију, Јово на ново, наравно према наређењу наших високих војних стручњака, којом се организацијом према годинама старости и образовања и у нас итеданца скоро без изузетка све од старих ратника, тиме би одвојена од активне војске, на челу којој се постави и њено старешинство. Тако у нашем Цеклинско-Добрском батаљону би постављен за официра исте Нико М. Татар, мјесто Михаила Пурова Стругара, старог стотинаша у пензији, који одби ту почасну дужност.

Дана 12. јуна одређеној итедантури поменутог батаљона сазватој у Ријечи би саопштено њено организовање као и њена дужност у покрету ратних операција, којом организацијом ратници из 1874-1880. бише смртно погођени као стријелом у живцима моралне осјетљивости. Без одлагања и подвојености одлучно ријешисмо жалити се Краљу Господару, врховном команданту Црногорске војске, тражити му један оправдан захтјев, не рушећи донешену одлуку о устројству војске већ је подударно потпомоћи како то одговара уређеном духу црногорског обичавања, а то је:

Пошто Црна Гора нема стојећег кадра сем шестомјесечни курс регрутације, већ само народну војску, којој се сваки Црногорац њен обвезник од 16 до 80 година живота, те да не бисмо тако изузетно морално погођени и у очима дјецe и жена јавно понижени и названи коњушарима, с одушевљењем на себе примамо сваку војничку обавезу и дужност вршења било у миру или рату нераздвојно и редовито вршити с највећом покорношћу дисциплинске одговорности заједно са активном војском редомике, данас једни а сјутра други. Утаначеним уговором на заједничку сарадњу позвасмо и коморције Доњоцеклинског батаљона с тим ако се слажу с нашом одлуком, да 17. јула у 10 прије подне буду на Белведеру. Истовремено гласом свију нас одобрисмо, да се Његовом Величанству Краљу поднесе писмена представка с молбом, да још за сада поштеди Црногорце јавног понижења до установе стојећег кадра у земљи, за коју улогу једноставно овластисмо учитеља Михаила Стругара да је напише и одређеног дана на збору прочита, те да се према нахођењу скупштине одобри, допуни или поништи. Сад нам

је предстојало хладнокрвно сачекати дан приступа, када имамо све наше моћи са животима ставити Краљу на расположење, добити Краљеву милост или пасти на незавидну позицију између маља и наковања.

Одређеног дана нађосмо се сви коморције оба батаљона на одређеном мјесту, прочитасмо молбу коју без приговора одобрисмо, која дословно гласи:

„Ваше Величанство,
великодушни Краљу и Господару!

Оданошћу први међу првима синовима ове крвљу освештане земље приморани смо силом околности коју нијесмо у стању од узбуђења савладати, поднијети молбу Вашем Величанству на основу сљедећег, и њоме куцнути на Вашима грудним дверима, тражећи лијека увријеђеној части у духу црногорског обичаја.

Величанство!

Најновијим преустројством војске у Црној Гори искључени смо испод црногорске заставе а додијељени да будемо коморције, с чиме смо у очи народа јавно понижени, са чиме нам је као људима и ратницима увријеђен наш војнички понос и достојанство, за који смо се рађали, борили и умирали да не будемо робови, торбоноше и коморције. Искључени смо испод оне заставе испод које смо се с Вама завидно борили, коју смо очајнички бранили, храброшћу окрунили и пред свијетом прославили као непобједиви у ратовима од 1874. до 1880. године.

Искуство је доказало да смо као војници и опробани ратници били ревносни вршиоци реда и поретка и да смо као одани синови домовине свагда високо цијенили, поштовали и обожавали сваку државну наредбу и установу било у рату или у миру, знајући да су те наредбе искључиво потијецале са стране Вашег Величанства, увијек намијењене благотворној срећи оданог Вам народа и домовине спојене у духу црногорске урођености, те не можемо себе увјерити да би игда Ваше Величанство дозволити могло, да се овако мрцино рани војничка част Ваших ратних другова, с којијема сте драгоцјену крв пролијевали, крчећи пут народној слободи поробљене браће и јединству Јужних Словена, сљеђујући завјетној идеји славних Вам предака и свију црногорских генерација.

Величанство,

Ми још рачунамо поуздано да смо као Црногорци у стању обилно послужити интересима Српства и домовине; ми који смо нашом

крвљу и надчовјечанским напорима осигурали опстанак земље и стварали величину отаџбине у стању смо живим примјерима показати млађим како се живи и мре за Српство и домовину, јер је све пртено и ситно при народној слободи, а све муке и горчине живота неосјетне при ропству.

Наши очеви па и ми с којијема смо учили ратну школу по бојним пољанама сами смо били торбоноше, послуга и браниоци крвљу стечених тековина, те овим захтјевом не одричемо послушност, већ најсветије обећавамо вршити редовито вршити сваку војничку послугу и дужност без оклијевања, тј. данас једни, сјутра други, па све тако измјенице до краја потребе. Али овако како је то за нас речено, да ми искључиво будемо торбоноше и коњушари – то ће за нас смртно питање ријешити Ваше Величанство онако како се слаже с нашим урођеним васпитањем не смећући с ума нашу војничку инокоштину „*Два љешника ораху су војска*”.

Господару,

Ви сте мјеродавни фактор, врховни командант, Краљ-Господар и Бог у којег Црногорци вјерују, човјек који познаје менталитет Црногораца, у којему су оличени закони и правда ове земље; од којега тражимо да будемо поштеђени понижења намијењене дужности ради задовољштине увријеђене части. А дај Боже, да Вас послужи срећа садашњом генерацијом ратника као што Вас је послужила с нама данашњим коњушарима.

У име итеданце Цеклинског и Цеклинско-Доброског батаљона биљежимо се Вашег Величанства најпокорнији:

Михаило Кр. Стругар

Милош Ил. Каваја

Саво М. Вујановић и

Петар Ф. Ђурковић.

Након прочитања предње молбе ријешисмо да се одмах предаде командиру дворске страже г. Ђузи Ф. Ђурашковићу, као свом племенику с молбом да је поднесе Његовом Величанству Краљу; затим договорисмо ако случајно Краљ одбије наш захтјев да с Цетиња не идемо, док лично пред Њим не изађемо, па макар сви били жртва најтежег затвора. Међутим, утврдисмо и то: ако нас Господар позове на лично саслушање да не џаморимо сви као камене женетинице, већ нека говори један у име свијех нас 276 колико нас бјеше на броју, за коју улогу сви овластише мене, али с тим да се ниједан други не усуди узети ријеч, већ да сви једноставно потврђују моје

излагање са узвиком *тако је*, под којим сам се условом примио те незавидне улоге, јер сам у неколико познавао менталитет извјесних слабића који жудно желе да Господар с њима разговара, да се увече може похвалити домаћици како је Краљ с њим испред свијех говорио. Ово је био главни узрок постављеном услови због којег сам од збора тражио одобрење да други не узима ријеч поред мене па макар то и Краљ захтијевао, а међутим чисто сам био увјерен, као да сам у Краљево срце читао, да ће Господар за цијело узети да је овај покрет учињен под мојим утицајем, ма да сам у томе био потпуно невин, на основу чега сам био потпуно убијеђен да Господар мени неће дозволити да говорим, познавајући моју слободумност као и да тиме нас онемогући и унесе међу нама забуну, тек да се наша ствар изјалови.

Пошто ово по нашем начину уконтасмо потписници молбеницу однијеше командиру Ђурашковићу да је онесе Господару, који нас молећи савјетоваше да Господару не досађујемо и беспрешно га љутимо, али све то његово нећкање и савјетовање нама не улазаше у главе, но овако и другче никако, па што се роди, и најпослије се са сто јада укани примити уз обећање, да ће је поднијети Господару чим устане иза поподневног спавања.

Пошто све ово утаначисмо сви валом пођосмо код цркве на Ћипуру да се одморимо у хладу оних густих борова под Манастир на брег понора и хладнице да чекамо Господарев одговор, гдје расгаванисмо као пештерски волови на љетњој врућини. Одмарајући се извјесни траћаху вријеме у нагађању што ће с нама бити и како ће нам Господар одговорити. Сви се готово слагаху у једноме. *Господарева се не пориче*. Оно што је речено за свакога у Црној Гори биће и за нас. Тешко је Господареву сломити, но барем да нас душа не боли да се нијесмо копрцали колико смо могли, па ако буде што боље имаће куд, а грђе и срамотније нема куд, па како год било.

За вријеме нашег одмора и мијењања мисли код нас шћаше допанути и по гдје који перјаник као наручена ухода, да штогод чује и дозна што говоримо и мислимо да коју понесе у цепу онамо гје треба. Прављаху нам се велики пријатељи и савјетници, говораху „да смо потрефили неподесну прилику, кад је Господар слаб и нерасположен, али ето, ако не успијете кривица је до вас”. Ми смо савјете ових наручених поклисара пажљиво пратили, мада нијесмо ни једну за ферму примили, с резервом смо разговарали, кријући мисли као змија ноге, ма да искрај нас нијесу сембији однијели ни

трукна материјалног мираза сем оне народне: „Гдје сте били? Нигдје, шта сте радили? Ништа”.

Све што иде и долази. Часовник са Владиндома откуца јасно 4 по подне, а ми с нестрпљењем буљасмо очи к Двору, очекујући Краљев одговор или позив на саслушање. Док на једанпут отворише се широм авлијска врата на западу до перјаничког стана, кроз која тихо изађоше дворска кароца, у којима без ађутанта сјеђаше Краљ натмурен као гломазна мратинска ноћ која на минуте мијења рухо за обиљан плод. Чим се приближи к нама изађе из фијакера, поздрави нас са својим уобичајеним: „Помага Бог Цеклињани”. Бог Ти га да? Господару, одговорисмо једногласно. Господар стаде пред нама као кип а ми преда њ у полукругу нервозно очекујући Његово питање. Премјери нас озбиљно очима неколика пут прибирајући мисли како да почне, пак ће наједанпут рећи: „Што је Цеклињани? Је ли што ново те сте толицина тако догрмљели,?”

– Ја као овлашћен од стране друштва, искорачих корак напријед, поклоних се пред лицем круне и довикнух: Величанство!

– Господар моментало подиже руку са опруженом подланицом у вис у правцу мене па рече: „Нека ми одговори који други”.

– Ја и послѣје Његове заповијести понових: Ја сам тај овлашћени вољом цјелокупног друштва да Вам дам одговор и објашњење у име свих за предмет због којег смо дошли пред лице Вашег Величанства.

– Господар и без обзира на мој одговор понови и по два пут исто наређење.

– Ја ријешен тврдо држати овлашћену позицију, не дозвољавах да се преко мене пријеђе тако мрцино, па макар са мном што буде, рачунајући да бих тиме код друштва пао у подозрење, показао своју мрцину малодушност, изневјерио друштвену наду и дато ми повјерење.

За вријеме мог опонирања и узалудног копрцања поред мене стаде неколико накомтрешених перјаника, чекајући и најмањи миг Господаревог ока да ми и без требника читају древна масла и вечерњу. Господар очећи моје опонирање и подршку друштва баци поглед на неке слабиће (част изузецима!) који бјеху ускопорали као скакавци при напуштању логора. Од узбуђења жељног славољубља дако Господар штогод с њима проговори, погазише за вјеру и дато обећање и ступише у разговор с Господаром узроком чега се на цјелокупно друштво виђаше отворена срџба и негодо-

вање на попустљивост подлаца којијема неколицина из блока баш пред Господаром скресаше неколике папрене, којима се ипак од задовољства не црвењаше образ, топе се од радости кад је Бог дао да Краљ с њима разговора, који им глумачким осмијехом сољаше мозгове и они се топљаху од радости, а ја се јадан од јада погрбио, увукао врат у рамена као жаба у своју кору, па не мрдам но ћутим као гусјеница при леденој стијени, док ме Краљ често обилазаше погледом, читајући мени на лицу језиво нерасположење, као да шћаше рећи: „Кај се влаше, све су ово твоја масла”, ма да сам ја у томе био невин као потоњи од дружине, премда нијесам у рату морао бити коловођа већ вршилац дужности итеданта.

Након разговора са изабраним првацима Краљ ће озбиљно:

„Цеклињани,

у данашње модерно доба итеданца постоји у свим војскама и државама међу којима се рачунамо и ми као краљевина, па мора и у нас постојати та уредба, да сваки војник познаје и обавља дужност која му припада без ометања”. Нашто ја упадом добаких: Државе војском богами имају што и дијелити а нас је мало и за стражу на граници а камо ли за борбу и комору, а најсрећније је оно што је најсложније. „То је истина, али је такав ред, ново вријеме донијело је и нову уредбу коју морамо поштовати” – одговори Господар. На штету Господару, а увјерићете се иако по невремену, јер ми не можемо бити ни со непријатељу.

Краљ се окрену маси па настави: Слушајте Цеклињани, дајем вам моју господарску ријеч, кад дође та ура потребе, ја ћу први пред вама дохватити коња за оглав под комором и повести га да сви видите, а кад није мене стид и срамота то радити као вашем Краљу и Господару, мислим да није ни вама, а дајем вам поново моју господарску ријеч, који војник итеданце буде савјесно вршио своју дужност тамо гдје буде потребно и на муци у шанац унио кашету муниције неће ништа узадњије добити орден одликовања него да је међу двије војске пашу уфатио. Свак ћуташе запузло као да Бог говори са тјемена лубање а мени се од јада муњаху утробице као да ми сви ти магарци бригадне коморе о врату висаху, па са страхом Божјим као из Дамаклова мача проциједих као кроз ражану сламку тражећи Краљу ријеч, који ми на све зле јаде дозволи, као збилља да знаваше да ћу ја нешто глупо бестијати, а ја отворих Библију и довикнух, Господару! За све оно што је основано на принципу вјеровања вјерујем као у Бога који у моје срце гледа а за на-

ша одликовања не вјерујем, пошто одликовања нијесу нигдје ни у једној држави једнобразна, па ваљда неће тај изузетак бити ни код нас, а мислим да је у 20. вијеку човјечанство и у нас дошло до самосвијести да га на бојишта не одводе медаље већ драгоцену слободу и национално родољубље, а и кад би постојала одликовања вјерујем да би на војничким одличјима био Ваш лик, државни грб итд., а на наш коморцијски треба да фигурирају крсти од самара сходно принципу наше дужности као што фигурира Костандин на турској војничкој медаљи из ратне 1862. године, а без обзира што смо ми сви Ваши некадашњи ратни другови с којима сте прославили Ваше име и Црну Гору, па чини како хоћеш, а вјеруј да ћеш грешку по невремену исправљати. Здравом био па се увјерио.

Краљ плану од оваквог грубог и више неотесаног приговора, па и без довиђења одјури у Двор, а моје друштво задовољари осуше на мене плотунску паљбу кара у крвавље као у *Маљат*, а ја грозничаво очекивах кад ће ме мијена понијети од онијех накомстрешенијех, да не ваљам седлу ни самару, али при свему јаду би прелијепо кад ми неочиташе „враческу молитву из онога вељег тробника”, из Ђинова брда иза које настаје и падавица. Вјерујте људи, причешћа ми, томе сам дану дужан свијећу жећи док год сам жив, јер сам и овако од природе остао каменов, а тада био бих и нешто више но нагрдов. Остао бих свијету за уклон, а свако би река’ и погодио би: „Мичи га тамо стару бестурину. Што је тражио то је и нашао, да он изведе Краља и државу на чистину.”

Краљ у Двор гдје му је и мјесто, а ми се разметнусмо с Ђипура као разбијена војска, одосмо својим кућама гдје нам је слободан приступ и без скидања капе. Даље виђенији иђаху окуњени без воље, као да се враћаху са синовљег гроба, а лакокапе као са свадбе или крсне славе, лица ведра и весела као о поклада са прекаде ужиреног прасца; а није ни чуда с Краљем су разговарали.

Стари војвода Илија Пламенац, министар војни у пензији, сједећи с Краљем на вечерњем хладу у дворском цардину поведе разговор о нашем доласку и потраживању пак ће између осталог рећи: „Ваистину Божју Господару, колико се мени чини, да они Цеклињани данас нијесу били на погрешном путу, пошто нас је и овако мало, нема се што ни на једно виђети а камо ли дијелити. Прошло је 30 и кусур година од потоњег рата, те данас не остаје нико у активној војсци ко је прије ратова но све ова момчадија, која ће ако Бог да бити добра као вучад, али су рату невјешти, те не би

сторега било да су заједно и наједно а учитељ је и вођа свакоме до смрти опреше, па и онеме коме се чини да све зна, а не вељу нидао Бог да неће и они бити добри – бољи но што смо били ми стари, а и срамота би им била кад не би били много бољи и басташнији пошто имају и начин свакоји да им ништа не фали што им је опреше сто пута бољи но смо га ми имали, а ништа друго да немају до пушке ове стријеле Божје пред којијема нема заклона ни у безадњу јаму уколико око допире имали би доста, а некма ли имају свега и сва чега што је чојку за рат опреше, различне топове, пушке, митраље-зе, обућу, одјећу, шаторе, а поврх свега пунану торбицу.”

– Овако је свуда по свијету у свијема државама подијељен убој-ник од коморције, војводи – одговори Краљ.

– Јест, Господару, вјерујем, али је свијет на то навикнут и не сматра ни за какву махану, но им је таман добро и дошло да се ук-лоне од смрти, а у нас је образ скупљи од живота; у нас је ово но-вина на коју се Црногорци нијесу навикли па се бојим да ово не до-несе штету у случају потребе, јер коме живот омрзне није му стало да иза њега неће ни Сунце гријати, а Црногорци су од укура муч-ни, а ови млађи немају на језику узла а још мање поштовања према овијема старијима ратницима с којијема си добио све што имаш, а ова млађарија рад образа којему драго од реда па да је Обилић упу-тила би ријеч тежу од товара, за коју поштен чојек и добар ратник нема спреме, они већ не поштују ни Бога а камоли људе, а за ово Црногорци не криве никога до Тебе као свога краља, и чувара њи-хове части и образа, па се бојим да се од овога не ускајеш, пошто знам да ово није потекло из Твоје главе, но из главе ове уображене момчадије. А добро је казао блаженопочив-ши владика: „Ове горе не љубе регуле.”

За вријеме разговора Краљ озбиљно студираше Војводино изла-гање и као убијећен у истинитост чињеница рече: Добро збориш, Војводи, слажем се и ја с тијем али већ успостављени ред нећу да мијењам, нека за сад остане како је речено, а вјерујем колико ја поз-најем Црногорце и њихову нарав да ће бити од штете, а дај Боже здравља видјећемо, први ће окршај показати грешку, а и сам сам био на војном вијећу противан за увођење ове установе још за не-ко вријеме.

Дан по дан дође и јесен обиљежено вријеме маневра за који Краљ напомену Стругарима о Ускрсу у Ријечи. И збиља 21. септембра 1912. године итеданца Ријечко-Љешанске бригаде би званично по-

звата на Црнојевића Ријеку, којој се поред наређења за приправност даде налог за вршење припадне дужности у најстрожој форми. 23-ег би поново сазвата за утовар муниције, таина и другог, а 24-ог у 6 по подне опште наређење мобилизације и полазак од куће. Зборно мјесто батаљонима Цеклинско-Добрском и Љуботињском Ријека у 5 по поноћи, Доњоцеклинском Плоча, а Љешанском Граб у дно Павлове стране при обали Црнојевића ријеке. У 4 по поноћи Доњачка чета Блажа Стругара долази на Кошћеле гдје налази извјестан дио војника двију добрских чета, на којем мјесту у ноћној помрчини Стеван Крцетин Сјеклоћа гађа официра Маша Ђакова Филиповића из неке заједљивости ранијих размирица, усљед чега се моментално изродише братственичке утакмице – парте између Сјеклоћа и Филиповића, због чега се у мало мимоишло да се између ових не изроди покољ, пошто су обје породице доста тјесногруде, а по храбрости познате као прве међу првима. Али благодарећи хладнокрвној присебности незаинтересованих Цеклићана и Добрљана зло се предуприједи. Сјеклоћа и Филиповић смјеста буду одстрањени и стражарно одведени на Цетиње, и тамо се паметно стање доведе у нормалан положај, након чега слет оба батаљона у 5 сати већ бјеше у Ријечи, од чијег доласка брујаше варош од узбуђења – веселог поласка на бојно поље.

Нас неколицина коморција нађосмо се на ћошку главе улице пред кафаном Гвозденовића да можда потоњи пут заједнички попијемо по кафу на јутарњем уранку иако смо искључени испод активне заставе, али не дај Боже зле уре, може и магаре чојку главу разбити. У том моменту Иван-беговом улицом поред нас наљегоше Стеван И. Вукмировић, бивши борац Горњачке чете, бригадиров зет, и Лазо Ј. Сјеклоћа, блиски шура командира Цуца Н. Крушке, оба униформисани у одјећи активне војске ма да су обојица припадници итеданце, али пријатељска наклоност по женској родбини на њих недозвољено изли благодат привилегије тек да тим вјештачењем буду извучени из реда коњушара, док ја и моји другови звани коморције бјесмо обучени у народној ношњи – производ домаћих статива. Чим уочих овакве ничим неоправдане пријатељске привилегије, којим се поступком из темеља руши дисциплински поредак и чини подвојеност међу равнима у дужности, подиђе ме нервозна језа уз леђа као мравињак а нека сметена вртоглавица запали мождане нерве, душа изгуби везу са мозгом, док ми млазеви зеленог пламена сијеваху испред очи од неког узбуђења. У који

час широм пјаче нађезе бригадир Кусовац са официрским кором у прошетњи, а ја у том заносу душевног растројства зграбих московку по сриједи, и доста живијем кораком у пријeko попријечих ланац, стадох на мирно, затражих бригадиру ријеч коју ми даде лаконски без размишљања, а вјерујем да је знао моју намјеру не би ми је дао па да бих се пред њим растопио као ђаво пред Христом, а ја и без бирања ријечи и обзира на субординацију навалих грезом.

Господине Бригадире,

Ево смо ако Бог да са срећом кренули на рат па питам: Је ли закон опште правило поштовања за свакојег војника у подручју врховног команданта Црногорске војске, па ма којој класи и роду оружја припадао и да ли је ко нижи од врховног команданта у стању по својој самовољи самовласно и поред закона давати милост, газити закон и устројени ред како му је драго?

Бригадир прибирајући мисли за одговор на моје питање нађе се у забуни, спремајући одговор задрхташе му губице усана и након мале паузе прибрано рече: Ја мислим да тога нема и да тако што не смије ни бити особито у рату гдје се гледа на длаку и гдје је ред најпотребнији. Ред се мора строго држати, закон особито поштовати, наредбама се покоравати, и свако мора тврдо бити прикован к својој дужности гдје је коме речено за извршење без нећу и не могу.

Ја иако од узбуђења пјан осмјехнух се на бригадиров одговор и рекох: Тако је, и тако и ја мислим да другчије не смије бити нигдје гдје се ради о срећи и напретку, гдје се закон цијени и свачије право поштује, али на жалост видим закон погажен својеволно с Твоје стране за твога зета Стевана Илијина Вукмировића и са стране командира Цуца Крушке за Лаза Ј. Сјеклоћу, који су по пријатељској наклоности вас двојице обучени у активну одјећу, док ја и моји другови у мамине хаљине у ред коњушара, мада и они два припадају формираној чети итеданце као год и ја, па питам: Је ли вам Господар врховни командант дао ту неограничену власт и помену-те двојицу издвојио из чете коморција, или Вас двојица својеволно иза Његових леђа?

Бригадир на моје упућено му питање мјесто одговора употреби силу власти и с висине полжаја гласно довикну: Знаш ли ти да сам ја бригадир и да смо под заставом и да ћеш с мјеста бити свезан.

Знам, потпуно сам свјестан који положај покриваш по високој милости Краља Господара благодарећи својим прецима попу Ђуру, попу Јоку и сердару Шкрњу, но знате ли Ви да сам ја поштен

војник и ратник и ако сам по сили Краља Господара коморција и коњушар, и да ћу ја моју војничку обавезу и дуг према Српству и домовини у датом моменту достојно оправдати онако како то доличи Црногорцу, а да ли ћеш Ти у питању је.

Бригадир се на такав мој поступак и дрско држање разгоропади и с висине положаја нареди присутним официрима да ме смјеста лише слободе. Ја очећи предстојећу опасност циновске наредбе одскоких два корака, ставих пушку *на готов си* и високим гласом узвикнух да чује војска, пјаца и грађанство. Молим у име Краља, закона и правде да се који не усуди пружити руке на мене као на исправна војника, који с питањем заступам оправдано право моје и мојих другова и с позивом на Краља, закон и правду, осуђујући недозвољене самовољне иступе старјешинства бригаде који у војсци уносе завист, неред и мржњу, да сејбет оваквих чињеница људи губе наду на обожавану правду круне. Затим дигох пушку у вис, са окренутим грлом цијеви к небу, опрезно мотрећи на официрски кор, и најјачим гласом у заносу нервозе узвикнух: Чујте војници Ријечке нахије и свак ко чути може, на основу нарочите неправде бригадира Кусовца и командира Крушке, који својевољно газе Господарева наређења, присвајају и злоупотребљавају Његову краљевску власт и по својој вољи иза Његових леђа дају милост и награде које им не припадају; оца и мајку гоним ономе војнику, који ће у одсуству моје војничке слабости својом пушком испрсити се да заштити моју војничку част и понос мојих предака. Јутрос овдје пред лицем бригаде залажем своју ријеч и предајем у памћење, да ћу је достојно оправдати, не оправдам ли сам ћу себи пред бригадом фуро припасати, а хоће ли поменућа господара видјећемо.

Неки од присутних трубача видећи овакву мутну ситуацију која би се часом могла кобно комплицирати, зграби свирку и свом паром одсвира *збор*, знак кретања, нашто војска хитро зграби пушке и своје потребе и одмаршира преко мостине и новог моста пут Дујеве, за зборно мјесто цеклинска Плоча. Идући поред Царева дола и Зенил-бегове куле из 16. вијека (из времена црногрских потурчењака!) на самом путу згоди парализа Петра Никова Дрецуна, механичара из Цетиња, а четног барјактара.

Рођаци га скрајнуше с пута, присклонише уза стијену, одакле из агоније потоњег ропца бацаше очајне погледе на пролазне трупе и колеге, као да се тиме са друштвом и свијетом за навијек прашташе и погледом добациваше потоње збогом. Тако је и било.

Сконцентрисана војска од три батаљона на Плочи с нестрпљењем очекиваше параброд „Даницу” за полазак к Скадру. Првим транспортом одвезен је батаљон Љешански у Луку Крњичку, а за овим Доњоцеклински, Љуботињски и Цеклинско-Добрски. Бројно стање бригада износаше 2.383 војника чије је бројно стање извезено у Луку Крњичку од подне па до 7 по подне, а муниција, таин и друге потребе ноћу до сванућа 25-ог гдје се изврши подјела муниције од 528.000 патрона, након чега бригада у 7 прије подне одмаршова преко Драчевице и Шестана за Ливаре и Крајину, а дјелимичан дио итеданце од 46 људи буде одкомандован од своје јединице са официром Стеваном М. Пејовићем из Превлаке и бригадним итедантом Михаилом Стругаром за подвоз коморе на Доњим Мурићима.

Моје издвајање од бригаде и остављање у позадини учинио је госп. бригадир из нарочите тенденције, како не бих прикован обавезној дужности могао одговорити задатој ријечи у Ријечи међу бригадом, али се ипак нијесам подавао злој вољи и ако сам гутао незадовољство као залогаје прољећног меда, али без јаве и знака нерасположења, у нади да ћу својим вјештачењем према скомбинованом плану побиједити бригадиреву злу намјеру, у што се нијесам ни за длаку преварио.

Нашим доласком под Муриће ради предњих навода од којих душевно боловах маскирано али и потпуно оправдано предложих официрима у друштву: 1) Да се неодложно заплијене сви возни пријеходи обалом Блата од Крњичке Луке до Смоквице, једно у циљу евентуалне потребе, а друго да се не би когод од наших иновјерних поданика послужио бјекством к Скадру ради издајне шпијунаже, премда свака птица своје јату тежи; 2) Да се наредног дана 26-ог у извидницу изашиљу 5-6 људи из нашег блока до на Турјан на погледу Крајине да се дознаде гдје се налази бригада, те да се са истом успостави веза ради обавјештајне службе у случају потребе; 3) Да се остатак итеданце са подручном комором подвезе у Сијерча, затим према увиђају нахођења официра Пејовића и на Смоквицу, гдје се налази наша гранична финансија; и 4) Да се на подручној комори постави двострука стража ради обезбјеђења. Предлог би једноставно усвојен и истога дана под вођством мојим и Илије Ив. Ражнатовића извршена заплена пријехода и подвезена под Мурићима.

Сјутрадан, 26-ог у извидници буду одаслани: Михаило Стругар, Илија Ражнатовић, Кико С. Вукмировић, Пањо Ил. Вујановић

и Стеван Кусовац из Призрена, која експедиција буде подвезена у лиман Сијерча, а одатле у 2 ½ часа по подне изађе код цамије на Ћурјану на погледу читаве Крајине од Ливара и Козјака до Широчког виси, кога дана бригади би прокламована објава рата.

У часу нашег изласка на Ћурјану претходница бригаде батаљон Доњоцеклински ненадно нагази на непријатељску предстражу Горњег Остроса. Официр посаде са 40 војника изненађен неочекиваним нападом дивљим бјекством напустише положај бивака, без пушке утекоше пут Зогања, оставивши пет шатора са пртљагом, а наша војска од два батаљона Доњоцеклинског и Љешанског острвљена нападом на непријатеља, без реда и распореда форсирано прегази и опали Крајину до Широка, одакле се побједоносно ноћном помрчином у највећем расулу и грубом нереду, уз звање и повику повраћа натраг, што је било за сваку осуду њен нетактичан повратак и дивља кликовања. Од ове наше експедиционе елите на први прасак пушака без икаквог размишљања највећим животним напором, трком преко све Крајине одјурише узети учешћа у догађају Стругар, Ражнатовић и Вујановић, што је и била прогноза мога раније скованог плана да искористим завјеру.

Нико од часника бригаде није знао гдје се налази државна граница и гдје би могао бити непријатељ као год ни гдје се налази бригадир са штабом, да би могао примити рапорт дневног догађања и издати најнеопходнију диспозицију за даљи поступак од којег је зависио пад Скадра и спас 10 хиљада драгоцјених живота око Скадра узалуд изгубљених. Знало се за бригадира са штабом тек сјутрадан 27-ог, да је заборавом на судбоносну дужност био на гостовању код капетана Адена на Ћурјану у позадини за неких два сата земљишног простора од кошћеле изнад села Поповић до Ћурјана и свечане трпезе која је проузроковала не мање зла но проклета Косовска вечера.

Према мом увиђају и блиједом искуству као учесника у самом догађају с погледом на недостатак бригадне команде закључио сам:

а) Да је војнички материјал живота по духовној висини морала најизврсније што бити може, с којим је увиђаван војсковођа у стању био све могуће извојштити; б) Да ће овај челични материјал громовника у одсуству способна старјешине безначајно пропасти; в) Да је случајно те ноћи у таквом расулу безредног стања бригаду напало не више но 50-100 непријатељских војника, па макар све самих сељака с том би се бригадом звекнуло, да се за 100 го-

дина о њеној бруци и срамотној погибији прича; г) Судбина Скадра и спас 10.000 живота најизврснијег војничког материјала што колијевка подњивити може зависило је од тактичне способности увиђања старјешине бригаде, јер је неминовно те исте ноћи требао форсирањем напријед искористити духовити војнички механизам и споразумно с командатом деснокрилне колоне у покрету упрећи сву расположиву снагу колоне за посједнуће Широчког вуса и Тарабоша, не тражећи масне вечере и удобне јастуке, но галопом на сву пару будно и трезвено посјести поменуће стратегијске тачке и својим замахом задивити свијет а изненадити непријатеља да у сну цркне, да прије сабаха и узетог авдеса постане господар ситуације, за коју би грешку била недовољна жртва стријељање водећих часника на врху бригаде и колоне, док за тај смртоносан гријех није био нико ни опоменућ а камо ли кажњен.

Дан 27. (четвртак) прошао је у миру. Војска свуда широм Крајине раштркана за пљачком с обје стране Широчког вуса, од Скадарског језера до Мурићана по свијем селима, из којих становништво бјеше првог дана напада напустило своја огњишта и одбјегло у Скадар. Овога дана негдје око 4 по подне врхом Крајине од 7 убала долазе батаљони Љуботињски и Цеклинско-Добрски које непријатељ артиљеријом с Језера гађа неколико пута гранатама и шрапнелима али без успјеха, који логорисаше у подножју Широчког вуса иза Кукавца. Тога дана је бригадир Кусовац отишао на позив команданта колоне гдје је и заноћио, предавши дужност до повратка капетану Станку И. Стругару као по рангу најстаријем официру.

Наредног дана, 28. (у петак) у 8 изјутра пошао сам са Пањом Вујановићем на Смоквицу да потражим надлежног официра Пејовића којега сам нашао усамљена са 6 војника и питао га гдје су му људи? Све је пошло за пљачком са Драгом Ј. Костићем и Лазором С. Јанковићем у лађи војничке провијанде. Официру сам рапортирао о ситуацији претпрошлог дана, истовремено му казао наређење командира итеданце, да се незадржано морам вратити у главнини ради одржања везе и реферата о стању муниције. У 2 часа по подне вратио сам се, али на логору бригаде нијесам нашао никога од активне војске, једино командира итеданце Јована Ђ. Пејовића са извјесним дијелом итеданце, јер капетан Стругар вршилац дужности команданта бригаде сву бригаду бјеше ставио у приправно стање, и извео на супрот непријатељу при Широчком вису за непуно 500 м

ваздушне линије од шанца гдје бјеше Садредин-бег на превоју косе сконцентрисао подручни пук са нешто башибозлука околних села да се нађе на предстражној линији Скадра, док би Есад-паша с Голцем прибрано спремио и привукао одбрану овоме историјском граду, који је од вајкада био крваво ратно попреште разних нација отако му Илири темељ поставише.

Мојим повратком са Смоквице на бригадном логору нијесам нашао никога од активних војника сем Јована Ђ. Пејовића, командира итеданце са итеданцом којег сам обавијестио о стању муниције и онамошњим приликама поретка. На превоју горског ланца ниже кошћеле који дијели Скадарску крајину од Барске и отвара панораман видик Јадрана до Италије и понте Драча, Богићевице, Кома, Дурмитора и Ловћена, на самој граничној пирамиди бјеху смјештена два наша пометна топа који бјеху ван сваке употребе, сем једино да непријатељу открију нашу неспремност и голотињу, којима бјеше капетан Стругар вршилац дужности команданта бригаде још из раног јутра у заштити поставио двије чете пјешадије а иза подне и цјелокупну бригаду, у чијем се центру са штабом код топова и он налазаше.

Наша предстража на вису у 4 часа с $\frac{3}{4}$ више по подне осјети у непријатељском шанцу неко комешање као и моменталан испад од 20-30 људи од којих се чу први прасак пушака као сусрет препуцавања извидничке патроле, што је по свој прилици био непријатељски мамац, да тим покушајем нашу војску електрише и извуче из такта присебности и брзометним оружјем троструког рода муњеви-то покоси голометним простором са свог најподеснијег положаја. Истовремено се са шанца из крај наших топова зачу нагло звање на адресу фабриканта Јанка В. Ђурашковића с наређењем да хитно дође до устројених топова ради (*нечитко*). Ђурашковић одговори да неће, што му се неће додијелити одликовање највећег војничког ордена за храброст – златна медаља Обилића, затим, „сматрам да није ни потребан мој долазак, пошто тамо има технички спремних официра, који по стручној спремности знају што топу мисли и потоња чивија у строју.

За вријеме почетне чарке одбачена итеданца опојена љутином отровне злоће противу наређења заступника команданта бригаде скупно рјешава, да ли да откаже послушност и самовољно ступи у борбену акцију, или да скрштених руку преко пушке посматра крвави призор као жене преко кућеле, што Црногорцу није својствено. Мој је

предлог био да се још мало сачека до развоја озбиљније ситуације, – усвојен је, након чега даљогледом осматрах бојни положај и узрујано комешање наше војске на површју. Задубљен у мислима бацах се у догађаје раније прошлости, на ум ми паде наш прослављени командант поп Ђоко Пејовић и његова тактика, па при помишљу на њега стах на гледиште; да је наше бригадно тијело пука сирота без никога, а да је иоле увиђавна восковође, да осмотри природни положај који је непријатељ посио а незаштићено оставио десно и лијево крило, која му је наша војска за пола часа могла заобићи и без пушке га приморати на наглу оступницу и бјекство. Друга околност била је још лакша, бржа и прихватљивија да је на мјесту два наша ништава топа био бар један од оних руских брзометних свега би га са 10 метака за 15 мин. уништио и бацио у ваздух а војска би летећим маршом уз пјесму „Напред застава славе” несметано јурила к Тарабошу да Скадру прије сабаха дотури селам. Али пусто уображење побратимљено са незнањем, не желећи ни са ким савјетодавног споразума, ма да је у блоку одбачених коморција било људи, испробаних ратника, умно способних, који да су по јаду питани за савјет не би никад ни по цијену живота овако што несавјесно дозволили.

Усљед ројења поремећених мисли и чаркавог препуцавања са виса искрај ојаћелих топова проломи ваздух громовити глас повике: „Хај ко је Црногорац за име Божје напријед заробише Турци топове” (за којијема не би било никакве штете више но за два вратила од статива). На чији глас кликовања муњевитим налетом трену свако напријед гдје се ко нађе к турском шанцу без освратка на живот, у који моменат стиже наређење команданта итеданце преко ордонанса Маша Т. Стругара да са итеданцом приступи у борбу. Према наређењу напустили смо логор, трком наступали уз брдо, да што прије стигнемо у борбу и ако се још не бјеше развила до паклене кулминације. Прошли смо кроз лијево крило 5. чете Блажа Стругара и за међом (оградом) у дно стране сусрели првог рањеника у личности Вукала В. Рајковића, командира Косијерске чете, у пратњи његовог блиског рођака Николе Р. Рајковића, санитета, и честитали му ране.

Наступањем дошавши на укотвљен положај за неких 300 м одстојања од непријатеља налегао сам на водника Маша Татара, учитеља Илију, Николу Митрова и Крцуна Филипова Лопичића, истрај којих сам испалио три метка. Осмотривши одстојање, положај и Турке који се узбудљиво комешаху, чији командант са исуканом

сабљом облијеташе шанац са једнога краја на други док га на један-пут нестале са видика, након чега се шанац ускочеба а мени пред очима бљесну ријечка завјера, коју треба правдати сад или никад, бирати од двоје једно, част или црн образ и међу женама. Скочих из засједе као повампирен и помамно викнух да скренем пажњу околина: Хај ко је јунак напријед утекоше Турци и упркос смртносних зрна јурио сам голометним простором у сусрет очигледној смрти до непосредне близине. За вријеме мога сулудог потрка лијес живота би поштеђен од страшног роја убојних зрна, и збиља стари су имали право када су рекли: „без судње се не гине”, јер сам имао од чега погинути и ако нијесу мене самог гађали па да сам био од гвожђа, ма да су 2 непријатрељска зрна прошла кроз мој војнички нож а једно низ кундак пушке, који чувам као успомену из тога крвавог догађаја. Дошавши трком под нагиб положаја непријатељског шанца пануо сам ничке при једном малом усправљеном кршању у облику циља у баштини, увијајући главом около њега као змија око трна. У мом узалудном чувању доспје камен испод гранате топа са Језера у десно тјеме главе, од којег ударца добих несвјестицу. Пошто сам се освијестио доспјеше два пушчана зрна, од којих ме једно поред заклона косо погоди у лијеви потиљак чела, а друго тек зађеде виличну кост поред самог уха. Обли ме врућа крв, коју нагло чистим да ми не поклопи очи, у који моменат с присојног положаја брда с десног крила наши бише приморани артиљеријом с облика заклона тражити на лијевом крилу гдје сам ја, гдје бјеше помијешана чета Зачирско-Дубовска с нашима којом приликом у маси осталих скоковима до мене дојурише Нико М. Ражнатовић, Филип А. Ђуровић из Зачира, Дамјановић из Косијера и Јован С. Јовићевић. Прва тројица моментално погибоше, од којих Дамјановић мртав паде на мене. Ја доста немоћан врпољећи да се испод мртваг Дамјановића ископрљам преврнух се на леђа, у који трен доспје рој митраљеских зрна, која преко трбушне дупље нацрташе 7 паралелних црвено-модрих трака, од чије оврхе стадох повраћати храну и од бола се поново преврнух на трбух, у који моменат унаточ ових тренутно прште у вис непријатељски шрапнел, из којег двије куглице пролећеше стрелачки кроз обје моје плећке и десно плућно крило, од којих тренутно без бола и осјећаја [страха] одох на други свијет, без јаве и легитимације, без причешћа, попа и молитве. Што се потље дешавало и колико сам остао под сугестијом у агонији летаргије не знам, али знам стварно кад сам до-

шао сазнањем к себи ноћ бјеше спустила покривач на земљи а крваво попрште остало пусто од преосталих, остатак Турака одбјегао к Скадру, а наши у дебелу Крајину, мјесто што је требало уз споразум са командантом колоне са преосталим борцима форсирано на сву пару јурити к Тарабошу и Скадру, не дати непријатељу даха, о чему ће јамачно у своје вријеме историчари и историја донијети мјеродаван суд.

НОЋ НА РАЗБОЈ[ИШТ]У И ИЗНОШЊА СА ПОЛОЖАЈА

На пустом бојишту које ће према највећем војничком замаху надчовјечанског прегнућа напајати покољења духовном храном остали су укрштени мртви и рање-ни, оружје, заставе и други трофеји на аманет пустој рудини и дивљим звјерадима. Све је било нијемо и мртво представљајући једну паклену галерију. Сва жива бића шумскијех становника и пустијех јазбина од језовите грмљавине и треска пушке, топа, шрапнела, гранате, митраљеза и јуначке повике обамрла су и не дају знака живота, а подземни инсекти јалове сјемене плоднике, једино се по гдјегдје могао чути у суморној ноћи дубоки уздах тихог ропца самртног рањеника гдје се у самоћи са смрћу бори, животом раставља и прашта, док опушћелим бојиштем лупешки миле ситне душе пљачкаша нечујно као гусјенице по дубовом лишћу. Ноћ бјеше ведро без мјесечине, звијезде се можда од стравичне ватре и громовитог јака узавијериле и као помамне с хоризонта бјежаху с видика у бестраг. Био сам студенији од леда, страх ми можда бјеше смрзао срж у костима и ако не помишљах много на даљи опстанак живота, јер збиља рачунах овако се мре. Студ ми крмнички без милосрђа ломљаше кости, а пуста жеђ освајаше и отимаше живот све јачом похлепом као да сачувај Боже бјех на екватору. Сав иметак што сам био у животу стекао хтио сам радо без цењкања за огрјев и напојницу дати. Није ми за чудо зашто нијесам крепа, јер веле без суђене се не мре, но ми је остала пушта жалост која ме и данас пече зашто те ноћи свечано не побијељех и главом и брадом да однесем рекорд код М. Д. да се барем прича догод м. г. нестане крста преко леђа.

Кобне ноћи 28. септембра умало што нијесам остао на преноћиште на бојишту да се савијам и грчим као жаба у кору од сваке муке и немани и студеним лијесом гријем крваву рудину да поред мене случајно помрчином не наљезе неки Прекорчанин из батаљона

Љуботињско-Грађанског, који вребајући некога гласкаше се пови-
ком: фала Богу има ли гдје живог рањеника у овој главици?

– Имам и ја и Бог зна колико одговорих полумртвим гласом.

– Војник приђе к мени и пита ме ко сам?

– Стругар сам из Цеклина, учитељ Михаило Крцунов – одговорих!

– Посјетилац без размишљања доста високим гласом узвикну:

– „Чуј море, јели гдје којега Стругара при овој рудини?”

– „Јесам и ја” – одјекну глас. „К мене се *тријест ти* га да, ево ти овдје један рањени брат”.

По гласу и авазу к мени дође Крцун П. Стругар, који се бјеше случајно задесио у главици, тражећи брата Перишу за којега бјеше чуо да је погинуо. Пришао је к мени и Прекорчанин отпутова, и ословио ме: ‘Периша брате јеси ли жив? Нијесам Периша но Михаило Крцунов. На мој одговор својски се спреми за ношњу, за метну пушку, усправи ме леђима при рудини, навали на леђа и наже носити, којега сам колико се сјећам прилоком ношње свега искрвавио, нешто изливом из рана а још више повраћањем из грла. Уз пут је сустигао Сава И. Ђурашковића којему затражи помоћ, а он му одговори да не може јер носе погинулог сина Николе Рашова Ђурашковића. Крцун након треће одморне паузе напорно продужује ношење до у дно стране гдје ме оставља изјављујући: Михаиле, више не могу па да ћу се убити. По моме одобрењу и братској захвалности ослободио сам га даље ношње. Положио ме међу два погинула сина Кења М. Јанковића, Ристом и Машутом, дубоко уздахнуо и пошао да потражи браћу и логор, као год да кога и за мене пошаље ако нађе здравог у животу. На логору је нашао смртно рањена свог братучеда Ивана попа Зака, који је у часу његова доласка умро, а старање о мени у дужност је предао другима.

Упућена експедиција за мене није ме нашла, вратла се у логор ради обавјештења са Крцуном, одакле су поново пошли Ђоко Јоков, Станко Милов и Андрија Матов, нашли ме и донијели у свануће у логор, гдје сам од страха, жеђи и студени био жељнији смрти но живота. Понуђено причешће – одбио сам, запојили ме водом благодарећи Мату Маркову, какве не бих данас пио па да бих се посветио.

У логору ме часком посјетио капетан Стругар и након кратког објашњења у измјени мисли о догађају ситуације пољутили смо се због неувиђавног поступка, повлачењу бригаде у позадини умјесто напријед и остављања на бојишту мртвих и рањених без освратка

на понос и достојанство Стругара, поводом чега кроз 4 године нијесмо један с другим проговорили.

Већина мртвих је наредног дана донешена са бојишта и покопана поред Кукавца и села Поповић, а рањени су одношени на Смоквицу ради експедирања на Цетиње. Носећи ме браћа Стругари ногама напријед на двије пасином превезане јасеновине по обичају мртвих, јер нијесам могао издржати главом напријед низдолицом од повраћања крви на грлу и устима. Уз пут сријећемо Станка Митрова Јовићевића и итедантског официра Стевана М. Пејовића који пита: Ко је то мртви те га носите? Носиоци одговорише учитеља Михаила Крцунова, нашто Стеван без размишљања рече: „Зашто нијесам јечи тођавоље, но ми је таман мило, јер ми нешће синоћ казати кад пође искрај мене да ће бити бој, но ме превари као мало дијете”. На Смоквицу смо преданили сунцу на опеку у одсуству превозних средстава.

ОДВОЖЊА НА ЦЕТИЊЕ, ЛИЈЕЧЕЊЕ И ПОВРАТАК НА БОЈИШТЕ

У суботу, 29. у 3 по подне утоварени смо у лађе повезане за пароброд, од којијех је дјелимичан дио на Језеру откачен и изостао а три одвезене. Свраћали смо ноћу на Виру ради узимања намирница пртњи и морнарима. У недјељу, 30-ог по сванућу дошли смо на Ријеку Црнојевића гдје нам је др Марулис указао љекарску помоћ. У 2 часа по подне утоварени смо по шесторица на волујске каре на којијема с јадом и муком могу и здрави путовати. У 6 ½ по подне довучени смо пред Болницом на Цетињу, гдје нас је др Матановић превио и плански размјестио. Теже рањене задржао је код себе у Даниловој болници, а лакше смјестио у одјељењима Војног стана на расположењу чешког добровољачког љекарског друштва на челу са хирургом др Рихликом.

По нашем одласку са Смокvice у вече десио се један мали случај који је могао бити фаталан, тугаљив и пријекоран.

У богомданом пристану Смокvice онаквом каквога је Бог постанком оставио, дошло је бригади у индат пола батерије од два Крупова топа са острва Врањине, одакле је била у јеку фантазије нечија смјерница да се одатле Скадар сруши, мада се није требало ни с Цетиња спуштати на Врањину када је Бог дао те смо имали громовне спреме Св. Илије с којијема смо у стању били с цетињског Белведера срушити Скадар и са циглом једном гранатом све живо у

њему умртвити, о чему су били повјерљиво обавијештени неки албански официри да имамо за рат нешто што нема нико, и збиља смо имали нешто ништа што није имао нико у 20. вијеку за рат. Имали смо неке бронзане пуалице ван сваке употребе. Какви су били познато нам се на Широчком вису 28. септембра 1912. године.

Пристан је био пун рањеника, пратње, послуге, артиљерије, нешто итеданце и војничке провијанде, уждивеног руметиновог брашна са сољу претученог као за крмад. Једном ријечју богато осигурање, а у лиману дријемаше нека отрцана мауна приспјела за услугу огњишту.

Негдје око 3 часа по подне на Језеру се појави непријатељски монитор пловећи и озбиљно мотрећи у правцу пристана. *Наши дошли* артиљерци уоче нежељеног госта, за чији дочек гозбом не бисмо били спремни ни о Божћићу, а камо ли у помеђудневицу. Окуражени црногорском урођеношћу као вучићи не губећи присуство духа и ако им је 1 топ рашчеречен и нехазуран, вучки пријену послу да га хазурају за дочек. У помоћ призову Ј. В. и друге, али је сад достини милија главица но мохуница платф. батер. Озбиљном послу вучки прискочише Филип С. Јанковић, Милош И. Каваја спремно Крупову заложеше вечерњу порцију, а нишанција Перо В. Стругар узео одстојање за атешираног, нанишани и опали: 1. и 2. метак подметну. Непријатељ окуражен да га даље не може бацати помисли мој си Влаше, не прцкај. 3. метак пребаци а 4. спреми арболе за ремонт. Мујо видећи да ово нијесу пустахије изнад Кукавца на сву пару даде се у бјекство да му Дибрани (нечитко). Но срећом нашом што се ту нијесу подесили они паметни пустахије који га бацају у недоглед колико чобанче праћком, а друго што је непријатељ претпостављао, да на ћурјанском вису више кошћеле и Штитара постоји наша савремена артиљеријска штићеница Језера и околине до Хумског блата и до Брујемира, због које бојазни није имао смјелости примаћи се ближе и ступити у одлучну борбу, а да се није случајно овдје придесила час прије са Врађине дошла полубатерија Крупова, непријатељ је комотно могао све стући, заробити и на пешкеш Скадру одвести.

Осми дан по нашем доласку у Цетиње, дошао је Краљ у пратњи митрополита Бана и војводе Илије Пламенца, бившег министра војног, да нас обиђе. Дошав до мога кревета затражио је столицу, сјео је и управлио ми прво питање: „Би ли ти што лакше но да си био у активној војсци“? Као изнемогао ниским испрекиданим гласом од-

говорио сам: Много лакше, кад се моје предвиђање Вама предочено 17. јула ове године испунило, а мој живот посвећен Српству и поробљеној браћи не жалим као ни нашу бројну погибију, јер гдје год се бије ту се и гине, а без смрти нема ни ускрснућа, све друго је ситно и споредно при изгубљеном моменту о заузећу Скадра који ће нас и без овога скупо стати, којег нам је судба у њедра донијела а неспособност старјешина мрцино испустила.

Војвода Пламенац се непријатно обљену и Краљ поново: „А што ме онако скупијем животима издадoste кукала вам мајка у најпотребитије доба мога и вашег живота, – а знам, знам у неколико из чијега је кресева планула варница кривице”. Ове су ми Његове ријечи тешко на душу пале, које су се унеколико иако укривене односле на мене и 17. јул, које ми даше потстрекну енергију да приберем и потоњу снагу преостале моћи за одговор – и узвикнух: Величанство, наши су животи плод времена с рођењем намијењени смрти за добро отаџбине, а њихова издајника и губитак највеличанственог успјеха тражите у старјешинству којему сте повјерили судбину државне будућности, јер да је наше деснокрилна колона као што није пушкама наопако промаршовала Боботом пут Драмоса, Тарабош је био прије поноћи у црногорским рукама, а сјутрадан незаштићени Скадар; а да смо издали не бисмо овако испогибали; а ако Вам је ко подло доставио да су овоме криве коморције – названи гуњинаши доказао Вам је лаж, за чем имам непобитне доказе да Вас увјерим које не може ни Бог оборити; а нека је част ономе Цеклиња-нину из блока коморција, који је, кад је видио онолику беспрешну касапницу из свега гласа залелека’: „Леле мени, попе Ћоко, племенска и државна перјанице за тобом јутрос и довијека”.

Краљ кријући своје нерасположење баци поглед у страну, призва медицинара Клику којег упита о мом стању, који одговори: Десно је плуће доста разривено – баца црну убојну крв што је знак пречишћавања, остале су ране повољне, али ако код њега буде хладнокрвне мирноће биће спасен, јер колико су год плућа деликатна толико су и лакољечива. Краљ се диже, препоручи ме пажњи и продужи обилажење рањеника кроз сва одјељења. Истога дана увече добио сам из Црвеног крста по налогу г. Митрополита и војводе Пламенца потпун комплет црногорске обуке због мога одговора и скренуте пажње о издаји – односно старјешинске неувиђавности, а сјутрадан краљица Милена дворски страмац, јастук, потребни покривач, пјат, пирун и нож.

Лијечио сам се на Цетињу и Ријечи Црнојевића од 30. септембра 1912. до 17. марта 1913. године када сам се поново са неколико прелијечених другова вратио на ратиште, узевши учешћа при Тарабошу 25-ог марта, последије чега смо из Драмаса отпутовали за Штодру, гдје сам као недовољно прелијечен газећи блатине прелива Бојане ка Штодри и к наступању Брдици поново подлегао лијечењу, подвргнут операцији и извађен ми куршум из лијеве лопатице, у ком је међувремену услиједио и пад Скадра 12-ог априла чији смо пад у име одјељења рањеника телеграфично честитали Краљу, ја и Митар Килибарда, депешом сљедеће садржине:

*ЊЕГОВОМ ВЕЛИЧАНСТВУ КРАЉУ ЦРНЕ ГОРЕ
СКАДАР*

Виновници ратних догађаја одушевљено честитамо заузеће Скадра органског средишта око којег се негда кристализирала прва независност српске државе. Као синови најсрећнијег паса од косовског распећа којима би суђено свемоћним провиђењем довршити крваву трагедију балканског ослобођења за коју су се рађале, гинуле и мријеле све српске генерације од Косова. Одајући хвалу свемоћном окриљу кличемо: Срећан Вам био први намјесниче Војислављев.

*

Да би читаоцима била што јасније представљена слика борбе на Широчком вису 28. септембра 1912. године, поред низа истакнутих чињеница у садржини донесених „Успомена”, учитељ Михаило Стругар је прилажио као допуну пргршт стихова, под насловом *Борба на Широчком вису*. То је, по његовим ријечима, „ван сваког очекивања мјесто непријатељског пораза донијела слом једној између првих бригада у Црној Гори и скоро је што мртвим и рањеним преполовила, а важност и улогу старешинства вишег положаја поново је карактерисала Барбалуша, која је скинула образину способности бригадирима Кусовцу и Ђуровићу поводом које су први деградиран са одузимањем униформе и војничких знакова, а другом заробљени ордени, палете и други знакови и однесени у Скадар да се положе на мртвачки одар пред арбанашким покајницима.”

Душан МАРТИНОВИЧ

МИХАИЛ К. СТРУГАР И ЕГО ВОСПОМИНАНИЯ О
КОРОЛЕ НИКОЛАЕ I. И I-ой БАЛКАНСКОЙ ВОЙНЕ

Резюме

Михаил К. Стругар родился 3.12.1857. года в В. Цеклине. Начальную школу окончил в родном месте, его учителем был социалист Душан Брканович.

После окончания начальной школы поставлен учителем на Каруче, на берегу Скадарског озера, а позже в Загараче, Полима Колашинским, Бананима и Риеке Черноевич. Участвовал в черногорских освободительных войнах 1876-78 гг. против турецких войск. Умер он 5 апреля 1949 года.

Писал стихи и прозу (статьи), а совместно с А. П. Йовичевич написал книгу „Картинки из прошлого Цеклина” (Загреб, 1902). После его смерти опубликованы его „Мемоары” (Исторические записи, Цетинье, 1949). Его Мемоары писаны ясным и популярным стилем, в них он дает свои воспоминания о короле Николае и I-й балканской войне, особо интересные эпизоды о том, как он был ранен на Широкой вершине, близь города Скадра в 1912 году и как его лечили в цетиньской болнице „Данило I-й”.

Особенно интересна реакция цеклинских ветеранов на решение короля Николая послать их в интендантский эшалон, т. к. считали это своим унижением.